

Siva (skrivena) ekonomija u selu i poljoprivredi

Predrag Bejaković

*Institut za javne financije, Zagreb, Hrvatska
E-mail: predrag@ijf.hr*

SAŽETAK U ekonomskoj literaturi siva (skrivena) ekonomija obuhvaća proizvodnju koja je sama po sebi legalna, ali je pojedini, jedan ili više članova u proizvodnom lancu, nastoje sakriti od službenih tijela kako bi izbjegli plaćanje poreza ili drugih obveza; nadalje, ona obuhvaća proizvodnju nelegalne robe ili usluga, te konačno, raznovrsne oblike skrivenog prihoda. Prva kategorija, neprijavljena legalna ekonomija, obično ima najveći udjel u skrivenoj ekonomiji, a ponajčešće je i predmetom znanstvenih analiza. Siva je ekonomija prisutna u svim društvima bez obzira na njihovo društveno i političko uređenje, ali između pojedinih društava postoje značajne razlike u njezinu obliku i obujmu.

U radu se s posebnim naglaskom na selo i poljoprivredu, razmatra značenje sive ekonomije u planskoj privredi, u bivšoj Jugoslaviji i Hrvatskoj, u tržišnim privredama, te u zemljama u razvoju. Autor je raščlambom rezultata provedenih i objavljenih istraživanja posvjedočio i protumačio u prvi mah iznenađujući nalaz: među zaposlenima u poljoprivredi razmjerno je najveći udjel radnika u "fušu" i "na crno" i zbog sezonske naravi poslova iznosi jednu trećinu. S posebnom pozornošću prikazao je rezultate važnijih istraživanja sive ekonomije u Hrvatskoj i na taj način čitateljima omogućio kritičku prosudbu teorijske utemeljenosti i primijenjene metodologije. U tom dijelu izdvaja se metoda prosudbe novostvorene vrijednosti u neformalnom dijelu hrvatske poljoprivrede u vlasništvu seljačkih obiteljskih gospodarstava.

Autor piše i o možebitnoj budućnosti sive ekonomije, a u razmatranju budućih tendencija u postsocijalističkim, odnosno zemljama u tranziciji upozorava na presudne prepreke takvog napora. Rad završava razmatranjem gospodarskog, društvenog i političkog značenja sive ekonomije i učinkovitosti i domašaja ekonomske politike u njezinoj regulaciji.

Ključne riječi: ekonomska politika, rad na crno i u "fušu", siva ekonomija, zemlje u tranziciji.

Primljeno: 27. kolovoza 1998.

Prihvaćeno: 25. lipnja 1999.

1. Definicija sive (skrivena) ekonomije

Rijetko koja pojava u ekonomskoj teoriji ima toliko pojmova, sinonima kao ova: *the black, shadow, submerged, underground, parallel, informal* ili *unofficial economy, travail noir, Schattenwirtschaft, mondo sommerso*, odnosno u hrvatskom *siva, crna, neevidentirana, skrivena, paralelna ekonomija, "rad u fušu", neslužbeno gospodarstvo* itd. Svrha je ovoga rada definirati pojam sive ekonomije, dati pregled sive ekonomije u selu i poljoprivredi u većem broju zemalja, utvrditi joj uzroke, posljedice i opseg, te predložiti ključne mjere ekonomske i socijalne politike u svezi sa skrivenom ekonomijom. Pokušat ćemo odgovoriti i na pitanje je li siva ekonomija u Hrvatskoj prolazan fenomen i obilježje koje nestaje s gospodarskim razvojem, kako to vjeruje Zbigniew Dobosiewicz (1987.).

Definicija neslužbenog gospodarstva, kao i niza drugih ekonomskih fenomena, nije čvrsto utvrđena nego je (ovisno o kriterijima) podložna promjenama. Autori navode ove kriterije: *zakonski kriterij* - ilegalna ekonomija (Shelley, 1983.); *moralni kriterij* - nelegalnost i suprotnost prihvaćenim načelima poslovanja (Wiles, 1987.); *institucionalni kriterij* - prihodi ostvareni takvim radom nisu uvršteni u redovitu evidenciju i statistiku (Feige, 1987.); *kvantitativni kriteriji* - sve gospodarske aktivnosti koje bi se na određeni način mogle mjeriti ali se još ne obračunavaju; *ideološki kriteriji* - koji znatno ovise o gospodarskom sustavu društva i ekonomskoj politici. Općenito, zakonski kriterij je odbačen jer je preuzak, moralni je previše relativan, institucionalni je previše birokratski orijentiran, a kvantitativna se definicija temelji ili na pogrešnom stanovištu da ono što se ne može mjeriti ne postoji, ili na neispravnoj tvrdnji kako ono što se ne može mjeriti ne zaslužuje podrobnu raščlambu.

Sukladno prihvaćenoj definiciji, neslužbeno gospodarstvo obuhvaća sva područja ekonomske aktivnosti koja se službeno smatraju nekonzistentnima s ideološki dominantnim oblikom ekonomske organizacije. Dodatno, spram ilegalne i polu-ilegalne ekonomske aktivnosti, siva ekonomija obuhvaća formalno legalne ekonomske aktivnosti, ali koje se zbog ideološke podozrivosti službeno nastoje diskriminirati i staviti u inferioran status. Neplaćanje poreza i doprinosa nije, međutim, isključivi razlog nastanka sive ekonomije. Svugdje u svijetu česti su slučajevi krijumčarenja da bi se izbjegla carina, ili prodaja poljoprivrednoga ili građevinskog zemljišta po višoj cijeni od one iskazane u dokumentaciji i slično. Vrlo često, osobito u zemljama u razvoju, siva je ekonomija jedini izvor prihoda ekonomski ugroženog pučanstva, te ima važnu ulogu u ublažavanju bijede i neimaštine.

Ova definicija ne uključuje neformalne oblike ekonomske aktivnosti vezane uz uobičajene kućanske poslove i skrb za obitelj (na pr., kuhanje, čišćenje, briga o djeci, manji popravci i sl.), što ih većinom obavljaju žene, iako čine ogroman neplaćeni doprinos ukupnom gospodarstvu.

Hans Singer dao je jedan od najboljih opisa neformalnog sektora: "Neformalni sektor je kao žirafa; teško ga je opisati, ali ga odmah raspoznate kada ga vidite".

Harding i Jenkins (1989.) navode da razlike između neslužbenih gospodarstava planskih privreda socijalističkih država, birokratskog liberalizma socijalnih demokracija zapadnjačkog kapitalizma i relativno nereguliranih ekonomija zemalja koje se smatraju "nerazvijenima" ili "zemlje u razvoju", nisu samo formalne prirode i isključivo posljedica državne intervencije. To su bitno različiti sustavi. Želi li se spoznati njihovo djelovanje i proniknuti u sveze neslužbenoga i službenog gospodarstva, u proučavanju neslužbenog gospodarstva različitih društvenih, političkih i ekonomskih sustava valja primijeniti i bitno drugačije analitičke okvire. Zato u radu procjenjujemo veličine sive ekonomije u izabranim gospodarstvima, i to u: (a) planskoj privredi, (b) bivšoj Jugoslaviji i Hrvatskoj, (c) tržišnim privredama (s posebnim naglaskom na razvijene industrijske zemlje) i (d) u zemljama u razvoju.

2. Siva ekonomija u planskoj privredi

Neslužbeno gospodarstvo postoji u svim društvima bez obzira na društveno i političko uređenje, ali se društva značajno razlikuju po njegovu obliku i obujmu. Ono je cvalo i u nacističkoj Njemačkoj, bilo itekako razvijeno u zemljama bivšega komunističkog bloka, a gotovo svakoga dana je sve jače u razvijenim industrijskim državama. Gregory Grossman (1977.) drži da drugo ili paralelno gospodarstvo u planskoj privredi određuju osobna korist iz njega i na neki način rad u suprotnosti sa zakonodavstvom. Za Dennisa O'Hearna (1980.) ta je definicija preuska. Ona ne obasije raznovrsne oblike sive ekonomije koji su u neskladu s planovima u legalnom socijalističkom sektoru, pa u sivu ekonomiju u planskoj privredi ulaze sve djelatnosti koje su izvan procesa planiranja i nisu priznate dijelom narodnog gospodarstva. Paul Sweezy (1980.) definira paralelno gospodarstvo kao proizvodnju, kupnju i prodaju dobara i usluga izvan kanala koje osigurava i propisuje legalni sustav. Richard Ericson (1984.) proširio je pojam paralelnog gospodarstva na sve gospodarske djelatnosti koje nisu potpuno u skladu sa zamislama i normama centralnog planskog socijalističkog sustava, bez obzira na sektor i gospodarske čimbenike koji u njima sudjeluju.

U bivšem Sovjetskom Savezu, drži Louise Shelley (1990.), sivu ekonomiju je u prvom redu uzrokovala nedjelotvornost planske privrede i nesposobnost službenih gospodarskih čimbenika da zadovolje potrebe većine građana. Zloporabe i nepravilnosti poticali su prejako progresivno oporezivanje, izuzetno visoki posredni porezi i velike subvencije (Grossman i Trembl, 1987.). Unatoč

očekivanju da će planska privreda nadjačati skrivenu privatnu inicijativu i ilegalne aktivnosti, u stvarnosti se zbilo suprotno, jer su mnogi društveno-politički čimbenici pospjeli nastajanje i razvoj takvog rada. Niske plaće nisu stimulirale povećavanje intenzivnosti rada pa su svi zaposleni tražili mogućnost dodatne zarade. Ujedno, centralna planska privreda dovela je do podcjenjivanja državnog vlasništva i nepravilnog odnosa prema njemu: većina sovjetskih građana smatrala je da se otuđivanje državnog vlasništva nikako ne može poistovjetiti s krađom u uvjetima privatnog vlasništva. Nadalje, vječna dugotrajna "glad" za svim vrstama robe uvjetovala je nastajanje crnog tržišta unutar i izvan službenog gospodarstva. Glad za robom prvenstveno su izazvale centralno određene, kontrolirane i fiksne cijene, a pojačavali su je neprimjeren sustav planiranja i upravljanja gospodarstvom i nezadovoljavajuća distribucija. Proizvodnja nije bila prilagođena potrebama kupaca svojom kakvoćom, raznolikošću, modom, rokovima i sl. Čitavo je društvo bilo čvrsto kontrolirano, regulirano i birokratizirano.

Uoči raspada Sovjetskog Saveza siva se ekonomija barem dijelom pokušavala svesti u zakonske okvire, ali bez većih rezultata ponajprije zbog slabe motiviranosti "poduzetnika" da legaliziraju svoje aktivnosti. Prema Aleksandru Samorodovu (1991.), u prijelazu na tržišnu privredu pojačan je značaj sive ekonomije: u njoj je početkom 90-ih bilo aktivno 17-18 milijuna sovjetskih građana, odnosno oko 13% svih zaposlenih.¹ U tom je razdoblju samo pojačan "začarani krug" sive ekonomije i planskoga socijalističkog gospodarstva. Nemotiviranost za rad u oficijelnom sektoru, lukrativne metode zarade i spekulativno ekonomsko ponašanje čvrsto su uzročno-posljedično povezani s razvojem neevidentirane ekonomije (Standing, 1991.).

Poljske su vlasti, unatoč proklamiranom izjednačavanju gospodarstva u privatnom i državnom vlasništvu, stalno ograničavale privatno vlasništvo striktnim reguliranjem nabave materijala, limitiranjem broja zaposlenih, čvrstom kontrolom cijena i restriktivnom poreznom politikom. Vječni nedostatak repromaterijala, sirovina i robe potakao je poduzetnike da se služe nezakonitim kanalima crnog tržišta na kojem su vladale i više cijene. Dio proizvoda oni su morali prodavati na nelegalnom tržištu kako bi pokrili visoke troškove i prikupili (nevidentiranu) gotovinu za nove poslove (ponajprije za kupnju na crnom tržištu ili za podmićivanje državnih službenika). Fiskalna politika počivala je na uvjerenju da privatni poduzetnici sigurno i neminovno varaju državu, pa im nisu priznate gotovo nikakve olakšice u investiranju, poslovnom riziku ili povećanje plaća. Stalne promjene porezne politike izazvale su ogromnu nesigurnost poduzetnika i jasno pokazale ideološku i političku neprihvatljivost privatnog sektora komunističkim autoritativnim vlastima.

Sličan je odnos bio prema individualnim poljoprivrednicima - ekonomski i politički eksploatiranima (Loš, 1990.). Poljoprivrednici su ekonomski izrabljivani

.....
¹ Ukupno je bilo 135,1 milijun zaposlenih (*Report of the State Statistical Committee of the USSR*, Moscow, 1989.).

oduzimanjem svih proizvodnih viškova kako bi se financirala teška industrija i pomogla neefikasna državna gospodarstva, a pritom su vlasti bile tvrdo uvjerenе da je poljoprivreda u privatnom vlasništvu "najzaostaliji" dio gospodarstva pa i ne zasluđuje političko priznanje. Istina, pogoršanjem ekonomskog stanja početkom 80-ih godina poljoprivredu, i to pogotovo u privatnom vlasništvu, počelo se tretirati "posljednjom slamkom" za posrnulo gospodarstvo Poljske, te su seljacima učinjeni određeni ustupci, kao što je lakša kupnja strojeva i opreme, te kupnja zemlje od drugih poljoprivrednika koji je žele prodati. No i dalje su vrlo teško dobivali kredite i porezne olakšice.

Ilegalno poslovanje procvalo je u Poljskoj za vrijeme staljinizma, kada je poljsko društvo bilo podvrgnuto strogom i proizvoljnom arbitriranju policijske vlasti, nedosljednim i kratkotrajnim zakonima, težnji za razvoj teške industrije te potpunom zanemarivanju potreba stanovništva. Mnogo ilegalnih poduzetnika je u vrijeme liberalizacije, sredinom 50-ih godina, legaliziralo svoju poslovnu aktivnost, ali su ih ubrzo uvedena ograničenja prisilila da se vrate starom ponašanju. Dok je legalno privatno poduzetništvo bilo podređeno restriktivnoj politici, a profiti ograničeni zakonima i porezima, ilegalna proizvodnja i trgovina omogućivale su mnogo više slobode i fleksibilnosti. Najčešće se radilo o poslovima i uslugama koje obavljaju zaposleni u društvenom sektoru (svojim prijateljima, poznanicima te preporučenim mušterijama), i to obično u radno vrijeme koristeći strojeve i materijale sa svoga posla. Drugi značajan dio ilegalne paralelne ekonomije činila je nedozvoljena distribucija (i redistribucija) robe: prehrambenih proizvoda, alkohola, građevnoga materijala i dr. Tako su u poljsko društvo "na mala vrata" ušli kapitalistički zakoni ponude i potražnje. Poznato je da su "neevidentirani" poduzetnici proizvodili i prodavali određenu robu po nižim cijenama, ako je njezina službena cijena bila visoka, odnosno da su preko razvijenih mreža prekupaca kupovali (stvarajući umjetne nestašice) i preprodavali određene artikle kojih je službena cijena bila preniska.

Daljnje pogoršanje društvenih i gospodarskih čimbenika razvoja uvjetovalo je stalno povećavanje opsega sive ekonomije u Poljskoj, pa je ona zbog toga neslavnog rekorda postala izuzetno zanimljiva za raščlambu ovoga fenomena. Zbigniew Landaw (1987.) navodi dvostruku prirodu sive ekonomije: neka su obilježja zajednička svim zemljama (izbjegavanje plaćanja poreza, krijumčarenje), ali postoje specifični čimbenici vezani uz politički i gospodarski sustav pojedine zemlje. Tako Landaw drži da ekonomija sovjetskog tipa ima četiri osnovne odrednice: zakonodavna regulativa, pogreške u određivanju cijena i planiranju količina robe, stalni nedostatak robe na tržištu, te "uska povezanost" vlade i državnih poduzeća. U Poljskoj su to stanje pogoršale dugotrajna gospodarska kriza i teškoće prijelaza s planske na tržišnu ekonomiju. Od posljedica sive ekonomije Landaw u prvom redu ističe povećanje razlika u raspodjeli prihoda između pojedinih društvenih grupa.

Malgorzata Kalaska i Janusz Witkowski (1997.) otkrili su, što iznenađuje, da je *najveći broj osoba u neformalnom sektoru Poljske u vrtlarstvu i poljoprivredi.*

Godine 1995. svaka četvrta osoba u neformalnom sektoru bila je u tim djelatnostima. Naravno, to se više odnosi na osobe koje žive u seoskim područjima (38 posto) nego u gradu (12 posto). Najveći dio tih poslova bio je dodatne prirode, ali je za 214 tisuća ta vrsta posla bila glavno zanimanje. Kućanstva u gradovima neprijavljenim se radom služe redovitije nego ona u selima, ali i tu je vidljiv sezonski utjecaj: u siječnju se 12,4 posto gradskih domaćinstava služilo neprijavljenim radom, a u lipnju 33,2 posto. U seoskim kućanstvima sezonski je utjecaj na neregistrirani rad puno veći: u siječnju neregistriranu radnu snagu zapošljava 6,3 posto a u kolovozu 52,3 posto kućanstava, jer u seoskim područjima postoji veći broj sezonskih poslova.

3. Siva ekonomija u bivšoj Jugoslaviji i Hrvatskoj

Analizu pojave i opsega neslužbenog gospodarstva u bivšoj Jugoslaviji proveli su Miroslav Glas, Stanka Kukar, Marjan Simončič i Ivo Bičanić (1988.). Oni su nastojali utvrditi uzroke nastanka sive ekonomije i tendencije kretanja, te provesti usporedbe s drugim zemljama i predložiti mjere ekonomske politike. Opseg sive ekonomije, odnosno pućanstva aktivnoga u njoj, procijenili su na temelju raščambe stope aktivnosti radno sposobnog stanovništva, pod pretpostavkom da je u toj ekonomiji stopa aktivnosti žena približno jednaka stopi aktivnosti muškaraca. Od muškog stanovništva 1981. godine u radnoj dobi (od 15 do 64 godine) koje nije bilo aktivno (1.240 tisuća) oduzeli su mušku mladež na školovanju u srednjim i višim školama te fakultetima (674 tisuće) i tako dobili muško stanovništvo u radnoj dobi koje bi se moglo uključiti u sivu ekonomiju: 566 tisuća ili 7,7 posto muškog stanovništva u radnoj dobi (od 7.357 tisuća). Uz pretpostavku o jednakoj stopi aktivnosti žena, procijenili su da je u sivoj ekonomiji 1981. godine bilo aktivno 545 tisuća žena, odnosno ukupno 1.111 tisuća osoba. Tom broju pribrojili su sve nezaposlene (809 tisuća) i 20 posto ukupno zaposlenog pućanstva u službenoj ekonomiji, koje je prema procjeni, radilo četvrtinu radnog vremena, te je njihov rad zamjenjivalo 292 tisuće zaposlenih u službenoj ekonomiji. Zbrajanjem 1.111 tisuća osoba statistički neaktivnih u radnoj dobi, 809 tisuća nezaposlenih i 292 tisuće zaposlenih u službenoj ekonomiji, analitičari su zaključili da bi u sivoj ekonomiji moglo biti aktivno 2,212.000 osoba.

U listopadu 1994. godine Centar za istraživanje marketinga (CEMA) u istraživanju prihoda kućanstava u Hrvatskoj ustanovio je da su prosječni prihodi kućanstva toga mjeseca bili 684 DEM, a da su za pokriće osnovnih životnih potreba u prosjeku trebali biti gotovo dvostruko viši (98 posto), odnosno oko 1.300 DEM. Zato je i postavljeno pitanje koliki je udjel dodatnih prihoda u ukupnim приходima? Odgovor nije dobiven. Naime, ispitanici nisu bili spremni iskreno odgovoriti koliko dodatno zarađuju, jer te prihode uglavnom ne iskazuju u poreznoj osnovici.

Kako bi se utvrdili obujam i struktura aktivnosti vezanih uz sivu ekonomiju, krajem veljače i početkom ožujka 1995. godine u okviru Omnibus ankete na reprezentativnom uzorku kućanstava Hrvatske, provedeno je istraživanje *dodatno*

plaćenih poslova, ali bez pitanja o tako stečenim zaradama. Dodatno plaćenim poslovima definirani su oni poslovi koji donose prihod, isključujući redovitu djelatnost i radni odnos, vlastito poduzeće (poduzetništvo) i redovitu poljoprivrednu djelatnost. Ti su poslovi istraženi s gledišta onih koji ih obavljaju i sa stajališta onih koji koriste usluge ili kupuju proizvode od osoba kojima je to dodatna djelatnost.

U promatranoj godini *dodatne plaćene poslove obavljali su članovi* oko 360 tisuća kućanstava, tj. *svakog četvrtog u Hrvatskoj* (24 posto od 1,5 milijun kućanstava). Većina tih kućanstava (oko 15 posto) uglavnom je redovito obavljala dodatnu djelatnost, jer su neka takav posao obnašala i protekli mjesec i proteklu godinu. Preostala kućanstva (9 posto) obavljala su te poslove neredovito - samo prošli mjesec (1 posto) ili u protekloj godinu, ali ne i prošli mjesec (8 posto).

Dodatno plaćenim poslovima češće su se bavila kućanstva u Dalmaciji (33 posto kućanstava) te u Zagrebu i okolici (31 posto kućanstava). Ti su se poslovi razmjerno manje obavljali u Istri, sjevernom Primorju i Gorskom kotaru (16 posto kućanstava).

Po obilježju "veličina naselja prema broju stanovnika" takvi su se poslovi najviše obavljali u manjim gradovima s 2.000-10.000 žitelja (u njima su ih obnašali članovi 29 posto ukupnog broja kućanstava), a najmanje (21 posto) žitelji malih naselja (do 2.000 stanovnika). U velikim urbanim središtima s više od 100 tisuća stanovnika dodatno plaćenim poslovima bavili su se članovi 25 posto kućanstava. Vrlo velik raspon u bavljenju takvim poslovima zabilježen je prema obilježju "broj članova kućanstva": u njima su najviše (31 posto) sudjelovali članovi velikih kućanstava sa 6 i više članova, najmanje (17 posto) osobe iz dvočlanih kućanstava, a nešto su aktivniji bili samci - gotovo jedna petina (19 posto). Obavljanje dodatnih poslova proporcionalno je raslo s brojem djece do 15 godina: u skupini bez djece obnašali su ih članovi 23 posto kućanstava, s jednim djetetom ili dvoje djece članovi 24 posto kućanstava, a s troje i više djece članovi 30 posto kućanstava.

S obzirom na izvor prihoda, *dodatno plaćene poslove najviše su obavljala kućanstava s mješovitim prihodom iz poljoprivrede i nepoljoprivrede* (35 posto), a najrjeđe (21 posto) kućanstva s nepoljoprivrednim izvorom prihoda. Najmanje su ih obnašali članovi kućanstava s mirovinama (20 posto), nešto više s jednim ili dva osobna dohotka (24 odnosno 26 posto), te oko trećina članova kućanstava s dječjim doplatkom ili socijalnom pomoći. Visok udjel tih poslova zabilježen je u kućanstvima čiji članovi primaju stipendiju (50 posto) ili imaju neku drugu vrstu prihoda (60 posto).

Ustanovljeno je, također, da *obnašanje dodatnih plaćenih poslova isprva raste s porastom ukupnog mjesečnog prihoda kućanstva, a zatim opada*: najveća stopa aktivnosti zabilježena je u kućanstvima s prosječnim mjesečnim prihodom 501 do 800 DEM (30 posto), ali ih je obavljala i četvrtina kućanstava s najvećim prihodom (iznad 1.150 DEM). Riječju, dodatne poslove najčešće obnašaju kućanstva kojima

je to potrebno. To su kućanstva s više djece, koja redovitim приходима, dječjim doplatkom, socijalnom pomoći i stipendijom ne mogu pokriti osnovne troškove života. Svi njihovi prihodi s plaćenim dodatnim poslovima dostizali su tek prosječne prihode (501- 800 DEM).

Daleko najviše (86 posto) kućanstava koja se bave tim poslovima čini to zbog prihoda. Druge razloge (osobna afirmacija, mogućnost potpunijeg korištenja stečenoga i stjecanja novog stručnog znanja te samostalnost u radu) navelo je samo 3-5 posto ispitanika koji su obnašali te poslove.

Dodatni plaćeni poslovi obnašali su se *najčešće u poljoprivredi* (32 posto kućanstava koja su se njima bavila), i to uglavnom u poljoprivrednim i kućanstvima s mješovitim izvorom prihoda. Gotovo petina (19 posto) kućanstava s takvim poslovima, većinom iz velikih gradova, pružala je intelektualne usluge (poduka, prijevodi i sl.). Približno svako trideseto kućanstvo u Hrvatskoj (13 posto onih koja obnašaju takve poslove) bavilo se prodajom ili preprodajom određene robe. Od pedeset kućanstava u Hrvatskoj (8 do 9 posto onih koja obavljaju takve poslove) jedno se bavilo popravkom strojeva i aparata, jedno proizvodnjom nekih proizvoda (odjeće, plastičnih, metalnih, papirnatih i drugih proizvoda), a jedno graditeljstvom (izgradnjom ili adaptacijom stambenih i poslovnih prostora). Ostali su poslovi, poput uređenja prostora (ličenje, postavljanje tapeta i podnih obloga i sl.), rada u ugostiteljstvu, iznajmljivanja stana ili sobe, te pružanja osobnih usluga (frizerskih, pedikerskih itd.) bili znatno manje zastupljeni. Njima se bavilo od 2 do 5 posto kućanstava, odnosno približno svako stoto kućanstvo u Hrvatskoj.

U pojedinom kućanstvu čiji su članovi obavljali dodatne plaćene poslove, njima su se bavili jedan do dva člana (medijalna vrijednost 1,48 članova). To znači da se u oko 360 tisuća kućanstava takvim poslovima bavilo oko 530 tisuća njihovih članova, gotovo polovica ukupnog broja danas zaposlenih u zemlji. Članovi koji su obavljali te poslove u 61 posto slučajeva bili su zaposleni (u 40 posto kućanstava bio je zaposlen jedan, a u 18 posto dva člana). Tek manji dio obnašatelja bili su studenti (16 posto), nezaposleni (15 posto) ili umirovljenici (15 posto). Svaka osoba koja se takvim poslovima bavila u mjesecu u kojem ih je obavljala u prosjeku je radila oko 37 sati, *gotovo čitav radni tjedan*. Četvrtina je radila od 11 do 20 sati mjesečno, a još jedna četvrtina od 21 do 40 sati. Između 41 i 80 sati mjesečno radili su članovi 13 posto kućanstava, a više od 80 sati mjesečno članovi 14 posto kućanstava.

Posljednjih godinu dana, ili što je češće posljednjih mjesec dana, gotovo polovica kućanstava u Hrvatskoj (680 tisuća ili 45 posto) kupovala je proizvode poput odjeće, deterdženata i drugih na tržnici ili drugdje, ili je koristila usluge osoba kojima je to dodatna plaćena djelatnost. Većina ih se (35 posto) u proteklih mjesec dana služila uslugama ili kupovala proizvode od osoba kojima je trgovina bila dodatna djelatnost. Činili su to učestalo i redovito. Desetina ih se (10 posto) služila tim uslugama (ili kupovala proizvode) u posljednjoj godini, ali prije više od mjesec dana.

Tim uslugama i proizvodima nešto su se više od državnog prosjeka (45 posto) služili u Zagrebu i okolici (54 posto) te u Lici, Kordunu i Baniji (73 posto), u gradovima s više od 10.000 žitelja (53 posto), u kućanstvima prosječne veličine (s tri člana 49 posto i četiri člana 51 posto), s dvoje ili više djece (55 posto), u nepoljoprivrednim kućanstvima (46 posto), u kućanstvima s prosječnim ili višim prihodima (od 501 do 800 DEM u 55 posto, a od 801 do 1.150 DEM u 50 posto kućanstava), te posebno kućanstva koja žive u podstanarstvu (67 posto). Uslugama i poslovima u "fušu" te kupnjom robe "na crno" manje od državnog prosjeka služili su se u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru (21 posto kućanstava), u seoskim i manjim gradskim naseljima (do 2.000 žitelja 36 posto, do 10.000 stanovnika 46 posto kućanstava), te samci (29 posto), kućanstva bez djece (17 posto), kućanstva s prihodom iz poljoprivrede (31 posto) i, što posebno iznenađuje, kućanstva s vrlo malim prihodom (30 posto s prihodom do 300 DEM).

Osnovni razlog korištenja usluga ili kupovanja robe "na crno" jest njihova niža cijena od one u normalnoj prodaji. Taj su razlog navele četiri petine onih koji se služe takvim uslugama ili tako kupuju robu. Drugi su razlozi znatno rjeđi: u 11 posto kućanstava to je bolja pristupačnost osobe koja obavlja takve poslove, u 10 posto je bolja kvaliteta, a u 9 posto je to jedina mogućnost nabavke određenog proizvoda ili dobitka neke usluge.

4. Neformalno gospodarstvo u hrvatskoj poljoprivredi

Institut za javne financije 1996. godine proveo je projekt *Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj*. Neformalno gospodarstvo u poljoprivredi procijenili su mr. Davor Mikulić iz Ekonomskog instituta Zagreb i Saša Mađarević iz Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (Milić i Mađarević, 1997.). Poljoprivrednu proizvodnju podijelili su na proizvodnju poduzeća i zadruga, te na proizvodnju individualnih proizvođača. Kako privatni sektor u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji sudjeluje s gotovo dvije trećine, a poslovanje pravnih osoba (uglavnom većih poduzeća) prati se preko završnih računa, gdje nema razloga za veće prikrivanje dohotka, procjenitelji su se usredotočili na utvrđivanje obujma neregistrirane ekonomije kod individualnih proizvođača.

Prema Zakonu o porezu na dohodak, dohotkom od poljoprivrede smatra se katastarski prihod koji se utvrđuje posebnim propisima. Privatni poljoprivrednici nisu dužni prijavljivati stvarni dohodak i ne postoji pouzdan izvor podataka za izračunavanje tako stvorenog dohotka. Zato vrijednost proizvodnje individualnih poljoprivrednika procjenjuju stručnjaci Državnog zavoda za statistiku.² Zadnja obrađena godina jest 1992., a podaci koji bi otprilike slijedili istu metodologiju za 1993. i 1994. godinu procijenjeni su temeljem indeksa količina i cijena pojedinih

² Metodologija je razrađena u publikaciji *Društveni proizvod poljoprivrednih djelatnosti - individualni sektor* (DZS, 1990.).

grupa proizvoda. Podaci Državnog zavoda za statistiku o obradivoj površini, proizvodnji i domaćoj preradi (proizvodnji vina, rakije, pekmeza i sl.) na seljačkim gospodarstvima dobiveni su procjenom koju su izveli poljoprivredni proizvođači i poljoprivredni stručnjaci. Procjenitelji su se, osim vlastitim spoznajama, služili i podacima katastra, raznim evidencijama, podacima iz ranijih godina i informacijama stručnjaka i proizvođača (SLJH, 1995.). Podaci o količinama proizvedenih poljoprivrednih proizvoda individualnih proizvođača korišteni su u procjeni bruto i neto-vrijednosti proizvodnje. Stoga o kvaliteti izvornih brojevanih podataka ovisi i kakvoća obračuna dohotka što ga stvaraju privatni poljoprivrednici. Ako je procijenjena količina podcijenjena, bit će podcijenjen i registrirani dohodak. Budući da se u najvećoj mjeri radi o procjenama stručnjaka koji su u njima koristili sve raspoložive informacije, procjene se mogu smatrati relativno kvalitetnim.

Bruto-vrijednost poljoprivrednog proizvoda izračunata je na osnovi statističkih podataka o proizvedenim količinama i proizvođačkih cijena. U metodologiji utvrđivanja društvenog proizvoda individualnih poljoprivrednika, cijenama proizvođača smatraju se otkupne cijene ispravljene za eventualno nepodudaranje kvalitete otkupljenih proizvoda i za izravnu prodaju dijela proizvodnje po višim cijenama na seljačkoj tržnici. Uspoređivanjem BDP-a u poljoprivredi i proizvedenih količina može se utvrditi da obračunske proizvođačke cijene bitno ne odstupaju od otkupnih cijena.

Po konceptu SNA iz 1993. svu netržišnu proizvodnju, pa tako i proizvodnju za vlastitu konačnu uporabu, treba vrednovati po temeljnim cijenama (neto-vrijednosti koja ostaje proizvođaču) po kojima bi proizvodi mogli biti prodani na tržištu. Budući da seljaci dio svoje proizvodnje prodaju po cijeni višoj od otkupne, proizlazi da je do sada bilježena proizvodnja bila podcijenjena.

Iz pravila za mjerenje netržišne proizvodnje slijedi da ne bi trebalo po višim cijenama vrednovati samo onaj dio proizvodnje koji je neposredno prodan na tržnici, nego bi po prosječnim tržišnim cijenama trebalo vrednovati i proizvode upotrijebljene za vlastitu potrošnju. Prosječna bi tržišna cijena imala, dakle, biti vagana sredina između otkupnih cijena i cijena na malo. Zato su bruto-vrijednosti proizvodnje ispravljene tako da su cijene pojedinih skupina poljoprivrednih proizvoda uvećane za razliku u otkupnim i maloprodajnim cijenama, a ta se ispravljena vrijednost primjenjuje na pretpostavljeni udjel prodaje na malo. Zbog nepostojanja sustavnog istraživanja prodanih količina poljoprivrednih proizvoda na tržnicama, autori su pretpostavili da se tom prodajom ostvaruje vrijednost koja iznosi između 15 i 25 posto vrijednosti otkupa. Ova je pretpostavka uzeta u obzir samo za proizvedeno voće i povrće, uzgojenu stoku, zatim med, mlijeko, perad, jaja i domaću preradu, a nisu korigirane cijene žitarica, industrijskog bilja i sporednih ratarskih proizvoda. Veličina korekcije utvrđena je u skladu s razlikom između otkupnih cijena i cijena na malo. Tu su također izrađene dvije varijante, a u obzir su uzeti rasponi razlike u cijenama po proizvodima unutar pojedinih grupa. Kod određivanja razlike u cijeni nisu uzeli u obzir proizvode u kojih je moguće veće odstupanje u kvaliteti, pa shodno tome i veće odstupanje cijena u otkupu i ma-

loprodaji - što je, primjerice, slučaj s rajčicom. Za povrće je najveća razlika zabilježena kod mrkve (omjer cijene na malo i otkupne cijene iznosi 2,1), a najmanja kod luka (1,4). Kod voćarskih i vinogradarskih proizvoda najmanja je razlika bila kod jabuka (1,2), a najveća kod krušaka (1,6). Omjer cijena kokošjih jaja u prodaji na malo i otkupu bio je 1,2; za mlijeko je - ovisno o godini - iznosio od 2,4 do 2,7, a za med od 2,9 do 3,3. Kod proizvoda domaće prerade najmanja je razlika u cijeni bila za rakiju (cijene na malo bile su otprilike dvostruko veće od otkupnih cijena), dok je vino u prodaji na malo bilo gotovo pet puta skuplje od onoga u otkupu.

Po umjerenoj varijanti, cijena u povrtlarstvu korigirana je faktorom 1,6, u voćarstvu i vinogradarstvu 1,3, govedarstvu 1,2, za mlijeko 2,5, med 2,9, jaja 1,2 i za domaću preradu 2,2.

U drugoj je varijanti u obzir uzeta veća razlika u cijeni, pa su korektivni faktori iznosili: povrtlarstvo 1,9, voćarstvo i vinogradarstvo 1,6, med 3,3 i domaća prerada 3,0. Ostali korektivni faktori nisu mijenjani.

Budući da nisu imali nikakvih elemenata za procjenu troškova reprodukcijanskog materijala, pretpostavili su da odnos između vrijednosti bruto-proizvodnje i materijalnih troškova ostaje nepromijenjen u odnosu na službenu statistiku. Za precizniju kvantifikaciju intermedijarne potrošnje morali bi poznavati tehničke odnose između inputa i outputa za svaki proizvod.

Pretpostavka o nepromijenjenom odnosu bruto-proizvodnje i materijalnih troškova istodobno znači da je dodana vrijednost, odnosno dohodak poljoprivrednika, podcijenjen upravo onoliko koliko i vrijednost bruto proizvodnje.

Iz procjena donje i gornje granice nezabilježenog dohotka u poljoprivredi (tablica 1.) razvidno je da uz uvedene pretpostavke, način obračuna proizvodnje individualnih poljoprivrednika u Državnom zavodu za statistiku Republike Hrvatske, rezultira podcjenjivanjem vrijednosti bruto-proizvodnje i dodane vrijednosti u navedenom razdoblju između 6 i 19 posto. Ukoliko porezna uprava određuje katastarski prihod na temelju podataka Državnog zavoda za statistiku, vjerojatno je i katastarski prihod podcijenjen. Kretanje procjene sive ekonomije ovisi o strukturi proizvoda: povećava li se udjel proizvoda kod kojih su veće razlike između otkupnih i prodajnih cijena, rast će i udjel nezabilježenog dohotka.

Zanimljivo je da je prema anketi CEME o dodatnim poslovima iz 1995. gotovo trećina (oko 120.000) kućanstava koja se bave takvim poslom, dodatno angažirana upravo u poljoprivredi. Kako se radi uglavnom o poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima, vjerojatno se tako velik udjel može opravdati međusobnom razmjenom rada. S obzirom da službena statistika procjenjuje ukupan output i dohodak, međusobna razmjena ne utječe na ukupnu razinu stvorenog dohotka nego samo na njegovu preraspodjelu unutar stanovništva.

U ovom zanimljivom radu autori su pošli od pretpostavke da su cijene na tržišnim cijenama znatno više od otkupnih, pa su pokušali konstruirati prosječnu tržišnu cijenu, koja čini vaganu aritmetičku sredinu otkupnih cijena i cijena na tržištima, te su sav output vrednovali po tim cijenama. Zaključili su da se, ovisno o pretpostavljenom udjelu prodaje na tržištima i godini, udjel sive ekonomije u poljoprivredi u razdoblju 1990.-1995. godine kreće od oko 6 do 19 posto.

5. Ocjena budućih kretanja neslužbenoga gospodarstva u zemljama u tranziciji

Kako ocijeniti buduća kretanja neslužbenoga gospodarstva u zemljama u tranziciji, posebice u selu i poljoprivredi? U povijesti gotovo nikada pojedine se zemlje nisu našle u tako relativno teškom položaju poput onoga u kakvom su sve postsocijalističke zemlje. Težina problema i mnoge nepoznanice koje moraju riješiti, nalažu im da uz razvoj tržišnih mehanizama i institucija, moraju što brže prilagoditi svoje makroekonomsko okruženje onome razvijenih zemalja tržišne demokracije. Dodatni otežavajući čimbenik jest što je njihovo makroekonomsko okruženje legislativno osjetno bliže razvijenim zemljama negoli institucionalno.

Naime, razlike između pojedinih zemalja u tranziciji veće su nego njihove sličnosti, pa je zbog njihove neizvjesne društveno-ekonomske budućnosti vrlo teško, ako je uopće i moguće, predvidjeti buduća kretanja neslužbenog gospodarstva u njima. To je tim točnije što je vrlo teško razlučiti i procijeniti kratkoročno i dugoročno djelovanje pojedinih mjera u društvu. Stanje u pojedinim zemljama u tranziciji je oprečno. Jedna od posljedica tranzicijskog prestrukturiranja ogleda se u visokim stopama nezaposlenosti, ali niske stope imaju zemlje s najboljim gospodarskim razvojem (Češka Republika) i najslabijim (Rusija i Ukrajina). Uzroci te pojave dijametralno su suprotni. U prvom slučaju niska stopa nezaposlenosti izražava dobre rezultate prestrukturiranja, dok u drugome ukazuje da je prestrukturiranje na samom početku (Vojnić, 1996.). U svim zemljama u tranziciji zabilježeni su veliki pad društvenog proizvoda i dohodaka, socijalno raslojavanje i pravna nesigurnost. Prema podacima Svjetske banke, društveni je proizvod u 1990. godini u odnosu na prijašnju godinu u tim zemljama smanjen od 2,0 posto u Češkoj do 11,6 u Poljskoj i 11,8 posto u Bugarskoj. U Hrvatskoj je pak, zbog rata i ratnih razaranja te gubitka tržišta, zabilježeni nagli pad proizvodnje (društveni proizvod u 1992. godini bio je 40 posto niži nego predratne 1989.) i životnog standarda: realne su plaće u razdoblju 1990.-1993. smanjene za 57,9 posto (SLJH, 1994.: 124), pa je ionako niska predratna razina kupovne moći gotovo prepolovljena. Sve rečeno poticalo je jačanje neslužbenoga gospodarstva.

Uspješnost ekonomskog razvitka zemalja u tranziciji je upitna. Ostvare li one brz gospodarski razvoj i razviju tržišno gospodarstvo, izgrade li potrebnu demokratsku strukturu, mehanizme pravne države i pravne sigurnosti kao temeljne pretpostavke funkcioniranja tržišne ekonomije i strukturnog prilagođavanja gospodarstva, ubrzo će nestati razlozi postojanju neslužbenoga gospodarstva. Deregulacijom gospodarstva, poboljšanjem uvjeta za privatnu inici-

Tablica 1.
Procjena donje i gornje granice sive ekonomije u hrvatskoj poljoprivredi (tekuće cijene)

Godina		Ratarstvo (u kunama)	Voće i povrće (u kunama)	Stočarstvo (u kunama)	Domaća prerada (u kunama)	Bruto proizvodnja (u kunama)	Siva ekonomija u %
1990.	Službena statistika	8 139 670	8 397 431	8 898 306	2 744 210	28 179 617	
	Procjena donje granice	8 139 670	8 987 954	9 654 825	3 238 168	30 020 616	6,5
	Procjena gornje granice	8 139 670	10 011 443	10 231 253	4 116 315	32 498 68	15,3
1991.	Službena statistika	12 260 256	12 819 218	11 485 839	5 751 301	42 316 614	
	Procjena donje granice	12 260 256	13 670 646	12 546 480	6 786 535	45 263 918	7,0
	Procjena gornje granice	12 260 256	15 199 707	13 356 968	8 626 952	49 443 882	16,8
1992.	Službena statistika	88 887 639	140 868 773	106 054 170	69 246 348	405 056 930	
	Procjena donje granice	88 887 639	149 824 020	115 505 669	81 710 691	435 928 019	7,6
	Procjena gornje granice	88 887 639	166 359 342	122 707 372	103 869 522	481 823 875	19,0
1993.	Službena statistika	1 410 594 242	1 266 602 703	1 754 996 865	600 290 390	5 032 484 200	
	Procjena donje granice	1 410 594 242	1 352 330 926	1 894 366 517	708 342 660	5 365 634 345	6,6
	Procjena gornje granice	1 410 594 242	1 504 478 278	2 000 388 863	900 435 585	5 815 896 967	15,6
1994.	Službena statistika	2 813 523 301	2 656 392 214	3 412 944 560	1 384 810 452	10 267 670 527	
	Procjena donje granice	2 813 523 301	2 851 002 582	3 668 113 653	1 634 076 334	10 966 715 869	6,8
	Procjena gornje granice	2 813 523 301	3 179 972 243	3 861 715 027	2 077 215 678	11 932 426 249	16,2

Izvor:
Madarević i Mikulić (1997.: 221).

jativu, smanjenjem poreznog pritiska, razvojem poreznog sustava i unapređenjem porezne administracije, stvaraju se pretpostavke gospodarskog rasta, razvitka poduzetništva, rasta zaposlenosti i realnih plaća u službenoj ekonomiji. Time se poboljšava položaj pučanstva i smanjuje potreba za sivom ekonomijom. Koliko će se i u koje vrijeme u zemljama u tranziciji preusmjeriti negativni ekonomski trendovi i izgraditi suvremeni pravni sustav, ostaje da se vidi.

6. Neslužbeno gospodarstvo u tržišnoj privredi

Cassel i Cichy (1987.) misle da u razvijenim industrijskim zemljama postoje dva važna razloga nastanku sive ekonomije: želja domaćinstva da zadrži visinu prihoda kojemu uslijed inflacije prijeti smanjivanje, i nastojanje da se izbjegavanjem plaćanja poreza poveća realno raspoloživi prihod. Bruno Dallago (1987.) navodi da u razvijenoj tržišnoj privredi mjesto sive ekonomije određuju: *tehnološki razvoj i struktura* - ona se prvenstveno javlja u višefaznim radnointenzivnim proizvodnjama koje se ostvaruju različitom tehnologijom i mogu biti decentralizirane, a gotovo ne postoji u industrijama s kontinuiranim proizvodnim procesima, poput kemijske i metalurgije; *struktura troškova* - osim što se izbjegava plaćanje poreza i doprinosa, u sivoj se ekonomiji roba često prodaje po nižim cijenama od monopolskih koje najčešće utvrđuje država, poput cijena cigareta i duhana, pa ako je dobro vertikalno povezana s aktivnostima u regularnoj ekonomiji i "regularni" poduzetnici mogu ostvariti veće profite; *zakonska regulativa radi zaštite društva ili određenih grupa od zagađivanja okoliša i drugih negativnih posljedica ostvarivanja težnji pojedinog poduzeća* - mjere zaštite od zagađivanja vode ili zraka mogu dovesti do povećanja proizvodnih troškova, smanjivanja fleksibilnosti i prilagodljivosti poduzeća novim promjenama, a sve se to može izbjeći ako se proizvodi i distribuira "na crno"; te *mogućnost povećanja fleksibilnosti korištenih inputa* - ponajprije zahvaljujući izbjegavanju sindikalnih i drugih ograničenja i kontrola. Najvažnija značajka sive ekonomije u razvijenoj tržišnoj privredi jest da se ona koristi zbog niže cijene proizvodnje i prodaje, dok se u planskim privredama koristi da bi se nadoknadio manjak robe na tržištu ili dobila kvalitetnija roba.

U razvijenoj kapitalističkoj privredi u sivoj ekonomiji najčešće rade "marginalni djelatnici" (domaćice, umirovljenici i studenti), a u planskim redovito zaposleni radnici u matičnom zanimanju. U sivoj ekonomiji postoje "jaki" i "slabi" djelatnici. "Jaki" su oni koji su redovno zaposleni, sa znanjem i stručnošću za kojima postoji stalna veća potražnja, pa kako su deficitarni na tržištu sivom ekonomijom mogu povećati svoj osobni prihod. "Slabim" djelatnicima (poput stranih državljana bez radne dozvole) siva je ekonomija jedini izvor prihoda. Između njih postoji cijeli spektar društvenih grupa koje imaju određeni (manji) osobni ili obiteljski prihod (mirovinu, novčanu naknadu za nezaposlenost, socijalnu pomoć i sl.), pa sivu ekonomiju koriste za povećanje svojih primanja. Pretpostavlja se da se sivom ekonomijom relativno slabo "okoriste" nezaposleni kojima njihovo znanje i

stručnost ne omogućuju zapošljavanje u formalnoj ekonomiji, pa nisu zanimljivi niti za neformalnu (Dallago, 1987.).

Peter Gutmann (1985.) ističe da u sivoj ekonomiji postoje dvije grupe djelatnika: oni koji rade isključivo u sivoj ekonomiji (puno ili skraćeno radno vrijeme) a kojih je, prema njegovoj procjeni, sredinom 80-ih u SAD-u bilo između pet i šest milijuna, te zaposleni u legalnom sektoru koji ostvaruju određeni "sivi" prihod (većinom su to legalne aktivnosti koje nisu obuhvaćene obračunom poreza) a čiji je broj procijenio između 22 do 23 milijuna osoba.

Pojedine se zemlje po stanju skrivene ekonomije uvelike razlikuju. U zakonodavstvu Velike Britanije odnos prema pojavnim oblicima neslužbenog gospodarstva je mnogo liberalniji i nema opće zabrane rada "na crno", pa se pod pojmom sive ekonomije u prvom redu razumijeva porezna evazija odnosno utaja poreza (Smith i Wied-Nebbeling, 1986.). Zato su i podaci pouzdaniji jer dok su, na primjer, u Njemačkoj i kupac i dobavljač s onu stranu zakona, u Velikoj Britaniji to je samo dobavljač ako poreznim tijelima ne prijavi svoje prihode. Približno trećinu skrivenog prihoda koji se ne prijavi poreznim vlastima, ostvare samozaposleni. U Velikoj se Britaniji ocjenjuje da je približno 11% radne snage ispunjavalo kriterije za visoko sudjelovanje u skrivenoj ekonomiji, i to pogotovo u zanimanjima radnika u poljodjelstvu i graditeljstvu, te u trgovini konfekcijskim proizvodima. Slijedećih 40% zaposlenih imalo je manje ali još uvijek značajne mogućnosti rada u takvoj ekonomiji, dok preostala polovica zaposlenih nije imala gotovo nikakve mogućnosti (Rose, 1983.).

U ocjeni obujma sive ekonomije u Austriji Franz (1984., 1985.) je koristio službene statistike dopunjene proizvodnim procjenama. Pošao je od pretpostavke da veliki proizvođači ne mogu sakriti veći dio proizvodnje. Ujedno je uzeo u obzir potvrđenu pretpostavku da je neto prihod vlasnika malih poduzeća niži od neto plaća i nadnica zaposlenih u velikim poduzećima iste gospodarske grane. Ta "razlika u prihodu" smanjivala se s povećanjem veličine poduzeća i bila polazište u procjeni opsega poslova koji se ne evidentiraju ili se tek djelomično evidentiraju u službenim knjigama. Broj radnika u "fušu" (*moonlighters*) procijenjen je pomoću statističkih podataka o strukturi zaposlenih i prostornom rasporedu određenih zanimanja. Franz je zaključio da je udjel sive ekonomije odnosno neprijavljenog dijela legalne ekonomije u domaćem bruto proizvodu Austrije u 1976. godini iznosio oko 3,5%. Udjel vrijednosti poslova koji se ne evidentiraju ili se tek djelomično evidentiraju u službenim knjigama bio je približno jednak vrijednosti rada ostvarenog u "fušu". Broj radnika koji su "fuš" radili u vlastitom matičnom zanimanju procijenjen je na oko 10% ukupno zaposlenih (odnosno 240 tisuća), dok je broj drugih takvih izvršitelja (domaćica, studenata i umirovljenika) iznosio oko 110 tisuća, te je u Austriji ovim oblikom rada bilo obuhvaćeno 350 tisuća osoba.

U Švicarskoj je procijenjeni udjel neevidentirane ekonomije u ukupnoj ekonomiji iznosio između 5 i 10% u poljodjelstvu, graditeljstvu, ugostiteljstvu, remontnim uslugama, uslugama u domaćinstvu i čišćenju. U toj ekonomiji u Švicarskoj najviše

rade zaposleni vrtlari, zidari, ličioći, konobari i osobe koje pružaju usluge u domaćinstvu i čišćenju (10-20% svih zaposlenih tih zanimanja), te približno 5-10% zaposlenih poljodjelaca, stolara, mehaničara, akvizitera, pravnika, zubarskih i medicinskih pomoćnika (Weck-Hannemann i Frey, 1985.).

U Sjedinjenim Američkim Državama prema procjeni Porezne službe (*The Internal Revenue Services*) poslovne aktivnosti mnogo češće ne evidentiraju ili nepotpuno evidentiraju mali proizvođači i samozaposlene osobe. Ocjenjuje se da je kvocijent prijavljenoga i stvarno ostvarenog prihoda u 1981. godini iznosio 70,2% za male poduzetnike, 78,7% za samozaposlene u nepoljoprivrednim poduzećima i 88,3% za farmere, dok su velike kompanije (one koje su ostvarile promet veći od milijun dolara) prijavljivale 90,6% isplaćenih nadnica i 93,9% isplaćenih plaća (US Department of the Treasury, 1983.). Zato je Bureau of Economic Analysis (BEA) proveo vrlo složenu analizu želeći saznati koliki dio otpada na neevidentiranu potrošnju u ukupnoj potrošnji u SAD-u (Parker, 1984.). Pritom je uključio i vladine podatke o izdacima iz proračuna, statistiku veletrgovine i malotrgovine (s posebnom stavkom o kupnji koju su u SAD-u ostvarili stranci), redovite izvještaje o kupnji za potrebe poslovanja, te druge statističke izvore i istraživanja (ponajviše za neevidentiranu kupnju na tržištu). Ustanovljeno je da je podcijenjen opseg potrošnje Amerikanaca (odnosno da značajniji dio nije evidentiran) za prehranu, duhan, odjeću, zlato i drago kamenje, osobne usluge, te za održavanje kućanstva, određene medicinske usluge, pogrebne usluge, za održavanje i popravak automobila i kuća.

U Španjolskoj je skrivena ekonomija bila značajna u graditeljstvu, proizvodnji tekstila, cipela i kože, u prehrambenoj industriji, u servisiranju i održavanju vozila te u uslugama u domaćinstvu (Portela i Arango, 1983.). U Francuskoj je rad u "fušu" i "na crno" najzastupljeniji u graditeljstvu, tekstilnoj industriji, proizvodnji predmeta od kože, knjigovodstvu, mobilnoj prodaji preko trgovačkih putnika, frizerskim uslugama, poljodjelstvu i sezonskim poslovima (Sauvy, 1984.). Jean-Charles Willard (1992.) analizirao je neslužbeno gospodarstvo u Francuskoj temeljem nacionalnih računa i procijenio da je 1988. godine u njemu proizvedeno robe i usluga u vrijednosti od 73.000 milijuna francuskih franaka. Četiri petine toga iznosa dolazi iz tržišnih aktivnosti, a preostali dio iz proizvodnje u kućanstvu koja nije namijenjena tržištu. Približno jedna trećina ukupne proizvodnje neslužbenog gospodarstva u Francuskoj odnosi se na graditeljstvo, od čega najviše na završne radove na objektima privatnih naručitelja. U Francuskoj se velik dio proizvodnje mesa i mlijeka odvija bez uredne evidencije i "izvan službenih knjiga".

U Njemačkoj je skrivena ekonomija važna u graditeljstvu i servisiranju automobila, ali je raširena i u poljoprivredi (Langfeld, 1983.). U Nizozemskoj je ta ekonomija bila najraširenija u djelatnosti popravka odjeće, u stolariji, uređenju i ličenju zidova, izvedbi električne instalacije te u održavanju i popravljanju automobila, a nešto manje u poljoprivredi (Renooy, 1984.). U Švedskoj, osim u graditeljstvu, rad u "fušu" i "na crno" bio je češći u čuvanju djece, uslugama u domaćinstvu, trgovi-

ni na malo, servisiranju automobila, ugostiteljstvu i turizmu, te u prometu. S druge strane, oblici toga rada gotovo nisu postojali u javnom sektoru, u industriji i u djelatnosti javnih usluga. Contini (1992.) naglašava da je obujam neslužbenog gospodarstva u Italiji neposredno u uskoj vezi s fleksibilnošću korištenja radne snage, što se može protumačiti kao mogućnost tvrtke da prilagodi obujam radne snage svojim potrebama, koje će u prvom redu ovisiti o institucionalnim obilježjima službenog tržišta rada te stanju i mjerama fiskalnog sustava. Tvrtke u neslužbenom gospodarstvu nastoje smanjiti troškove proizvodnje, nastoje pospješiti svoju međunarodnu konkurentsku sposobnost, izbjeći sindikalna ograničenja i pojačanu državnu regulaciju. Rad "na crno" i u "fušu" omogućava mnogim Talijanima, prije svega mlađima od 25 i starijima od 54 godine, te mnogim nestručnim radnicima i domaćicama stjecanje prihoda (uglavnom nižeg nego u službenom gospodarstvu), kao i zadržavanje potrebne fleksibilnosti radne snage. Međutim, dugoročno naglašeni razvoj neslužbenog gospodarstva sigurno ima nepovoljne posljedice: uz visokotehnički i tehnološki razvijenu službenu ekonomiju, usporedno postojanje tehnološki zaostale neslužbene ekonomije usporava ukupan tehnološki razvitak društva, otežava stvaranje novih proizvoda i traženje novih tržišta, te slabi konkurentsku sposobnost cjelokupnoga gospodarstva na svjetskom tržištu.

U kapitalističkoj privredi proizvođač se susreće s većim nepovjerenjem kupaca i otežanim uvjetima distribucije, a uspješan je samo ako je konkurentan cijenom, kvalitetom, potrebnim vremenom i točnošću u proizvodnji robe ili pružanju usluge. Sve navedeno gotovo nije bilo važno u socijalističkim privredama, gdje su zbog kronične nestašice robe na tržištu cijene bile neelastične.

Kako ocijeniti buduća kretanja neslužbenog gospodarstva u razvijenim zemljama? Gershuny (1979.) vjeruje da je porast samouslužne ekonomije (prvenstveno modaliteta "sam svoj majstor") jedna od popratnih pojava prijelaza industrijskih zemalja u postindustrijska društva. Smanjivanje državne regulative u ekonomskom životu i ublažavanje kartelskog ponašanja u određivanju nadnica i plaća, razbijanje monopolskih struktura koje koče ulazak novih poduzetnika i otežavaju zapošljavanje, imali bi smanjiti obujam neslužbenog gospodarstva. S druge strane, povećana ili trajna nezaposlenost, povezana s nefleksibilnim službenim tržištem rada, visoki troškovi proizvodnje u službenom gospodarstvu, promjene u trajanju formalnog rada (skraćivanje tjednog radnog vremena i radnog staža), produženo prosječno trajanje života uz nesigurne ili male mirovine, pridonose povećanju ponude radne snage spremne za rad u neslužbenom gospodarstvu. Ono je, nadalje, potaknuto i razmjerno visokoutvrđenom minimalnom nadnicom koja onemogućava ili nedovoljno stimulira zapošljavanje nezaposlenih osoba u službenom gospodarstvu, kao i značajnim ograničavanjem mogućnosti zapošljavanja stranih radnika u službenom gospodarstvu, te je za sve njih neslužbeno gospodarstvo jedini način ekonomskog aktiviranja. Kako se na ovom području u dogledno vrijeme ne mogu očekivati značajnije promjene, po mišljenju većine stručnjaka *neslužbeno će gospodarstvo ostati rastućim fenomenom razvijenih zemalja u bližoj budućnosti*. Dugoročno, tehnološki će razvitak vjerojatno smanjiti neslužbeno

gospodarstvo, prije svega ograničiti rad "na crno" i u "fušu". Suvremeno tehnološki opremljeno i dobro organizirano službeno gospodarstvo sigurno je nadmoćnije od ipak neorganizirane neslužbene ekonomije.

7. Siva ekonomija u zemljama u razvoju

Prema M. Glasu (1988.) siva ekonomija u zemljama u razvoju nije povezana ni s marginalnim grupama, ni s mogućnošću dodatnog zapošljavanja, niti je reakcija na krutost državnog plana, nego je posljedica *dualne gospodarske strukture* vezane uz niski stupanj gospodarske razvijenosti. Dok s jedne strane postoje (najčešće tuđe) kruto organizirane multinacionalne kompanije koje raspolazu (relativno) naprednom i razvijenom proizvodnom tehnologijom, s druge strane se javlja širok, tradicionalni sektor primitivne tehnologije koji je temelj egzistencije lokalnog pučanstva. Tradicionalni sektor je u najvećoj mjeri usmjeren ili na neposredno zadovoljavanje potreba preko tržišta ili na prirodnu potrošnju. Neformalno gospodarstvo je izuzetno važno za preživljavanje najugroženijih dijelova pučanstva, a jača i zbog nagle urbanizacije (Dobosiewicz, 1987.). William House (1984.) naglašava da je u Nairobiju (Kenija) gdje je proveo istraživanje, a i u drugim zemljama u razvoju, zapošljavanje u neformalnom sektoru "ulaznica" ruralnom stanovništvu (koje uglavnom nema u vlasništvu zemljišne posjede) za život u gradu. Thomas Merrick (1976.) je, analizirajući prihod pučanstva brazilske pokrajine Belo Horizonte u neformalnom sektoru, zaključio da je on značajan ako ne i najvažniji izvor prihoda za zadovoljavanje egzistencijalnih potreba stanovništva, pogotovo siromašnijih obitelji.

Još početkom 70-ih godina poraslo je zanimanje za istraživanje sive ekonomije u zemljama u razvoju. Francuska savjetodavna tvrtka Société d'Études Economiques et Financiers istraživala je početkom 70-ih godina neformalnu ekonomiju u Abidjanu (Obala Slonovače) i našla da gotovo trećina svih zaposlenih radi u neformalnom gospodarstvu. Najviše ih je radilo u trgovini (35%), a nešto manje u industriji i graditeljstvu (32%) i uslugama (27%) (Joshy et al., 1973.).

U istraživanjima koje su proveli 1976. godine D. A. Fowler u Freetownu (Sierra Leone) i O. J. Fapohunda u Lagosu (Nigerija) ustanovljeno je da su u neformalnom sektoru radnje većinom bile male i da u njima obično, pored vlasnika, radi jedan a rijetko dva plaćena ili češće neplaćena naučnika. Mali broj vlasnika radnji zapošljavao je dvojicu ili trojicu naučnika, a vrlo rijetko kojeg stalno zaposlenog radnika. U gradu Kano (Nigerija) utvrđeno je da je početni kapital za poslovanje u 70% slučajeva dobiven iz osobnih ušteda, dok je u preostalim 30% posuđen, najčešće od prijatelja i rođaka. George Aryee je 1975. godine ustanovio da u gradu Kumasi (Gana) vlasnik radnje u neformalnom sektoru zarađuje u prosjeku 68 US\$ tjedno, što je približno pet puta više od tjedne minimalne nadnice, te da njegova zarada raste s brojem uposlenih naučnika (Harold, 1991.).

Georges Nihan je u razdoblju od 1977. do 1979. godine proveo više istraživanja neformalne ekonomije u frankofonskom dijelu Afrike: u Nouakchottu (Mauritanija), Lomeu (Togo), Bamaku (Mali), Kigali (Ruanda) i Yaoundeu (Kamerun) (Nihan, Demol i Jondoh, 1979.). Već prvo istraživanje u Nouakchottu donijelo je iznenađujuće rezultate po tome što se u pojedinim slučajevima nailazilo na velika uložena sredstva u kupnju strojeva i opreme. Od svih investitora u neformalnom dijelu, desetina koja je potrošila najviše, raspolagala je sredstvima za proizvodnju prosječne vrijednosti 27.400 US\$ u proizvodnji, 24.970 US\$ u uslugama i 62.000 US\$ u graditeljstvu. Polovica poduzetnika uložila je u strojeve i opremu najmanje 450 US\$ u proizvodnji, 500 US\$ u uslugama i 2.700 US\$ u graditeljstvu. Iako je u cijelom tom sektoru opskrbljenost strojevima i opremom po jednom radniku bila niska i iznosila tek 5% one u formalnom gospodarstvu, proizvodnost rada je bila razmjerno visoka i iznosila je 30% proizvodnosti po radniku formalnog sektora. Kao i u drugim gradovima, i u Lomeu obrazovna je razina poduzetnika u neformalnom sektoru bila vrlo niska: četvrtina je bila nepismena a petina je završila samo do tri razreda osnovne škole. Postotak nepismenih naučnika bio je još viši i iznosio je 36%. Nihan je zabilježio najveći postotak nepismenih naučnika (82%) u neformalnom sektoru u Kigali. Najbolji položaj naučnika bio je u Bamaku, gdje su četiri petine naučnika primale redovnu plaću, a vlasnici radnji su im za osposobljavanje posvećivali prosječno 5,8 sati tjedno (10% svog radnog vremena).

U svim svojim istraživanjima Nihan je uočio slabu povezanost između formalnog i neformalnog sektora na strani outputa. Tako su u Yaoundeu gotovo dvije trećine proizvoda i usluga neformalnog sektora bile namijenjene kupcima koji ne ostvaruju neki prihod u formalnoj ekonomiji. Veze su bile mnogo snažnije na strani nabave sirovina i repromaterijala, jer je neformalni sektor najveći dio predmeta rada kupovao u formalnoj ekonomiji.

Američka agencija za međunarodni razvoj (*United States Agency for International Development*) provela je 1988. godine istraživanje neformalnog sektora u senegalskom glavnom gradu Dakaru, koristeći prilagođeni upitnik G. Nihana. Rezultati se nisu bitno razlikovali od onih ranijih istraživanja u drugim zemljama (najveći dio proizvodnje bio je namijenjen prodaji u neformalnom sektoru, stupanj stečenog priznatog obrazovanja vlasnika i naučnika bio je nizak, većina poduzetnika nije vodila gotovo nikakve evidencije o poslovanju - tek je svaki četrdeseti imao "uredno" knjigovodstvo), ali su ispitanici pokazivali veću zainteresiranost za prijelaz u formalnu ekonomiju (čime bi ispunili uvjete da mogu tražiti od banke poduzetnički kredit i dobiti novčanu pomoć od vlade).

Krajem 70-ih i početkom 80-ih Međunarodna organizacija rada (ILO) u više je afričkih zemalja (Burkini Faso, Gambiji, Tanzaniji, Đibutiju, Kongu, Nigeru i Zambiji) razvila Program za pospješivanje zapošljavanja i znanja u Africi (*Jobs and Skills Programme for Africa*) (ILO, 1985.). Istraživalo se ponašanje gospodarskih subjekata uvrštenih u neformalnu ekonomiju prema tri kriterija: nisu bili prijavljeni (nisu imali pravnu osobnost), nisu poštivali odredbu o minimalnim plaćama

zaposlenih utvrđenu kolektivnim ugovorom, i nisu plaćali doprinose u fondove socijalnog osiguranja. U odnosu na rezultate prijašnjih istraživanja nije bilo većih razlika, osim što je u Banjulu (Gambija) uočena nova pojava da naučnici moraju gazdama platiti određeni paušalni iznos za "obrazovanje". U Lusaki i Kitweu (Zambija) 1982. godine ustanovljena je vrlo nepovoljna struktura infrastrukture: samo 17% radionica imalo je tekuću vodu, a struju tek 5% (vodu i struju imalo je 4% radionica). Kada je Međunarodna organizacija rada 1987. nastavila isti program u Gvineji, u glavnom gradu Konakriju bila je nešto povoljnija opskrbljenost neformalnog sektora strujom nego u Zambiji - imalo ju je 51% radionica, ali je zato samo 3% imalo tekuću vodu.

Međunarodna organizacija rada provela je više istraživanja neformalnog sektora u Aziji (Sethuraman, 1981.). U Jakarti (Indonezija) utvrđeno je da većinu zaposlenih u njemu (više od 60%) čine imigranti iz ruralnih područja. Iako su nadnice u prosjeku niže nego u formalnom, tri četvrtine zaposlenih neformalnog sektora bili su zadovoljni svojim poslom i ne bi ga mijenjali.

Istraživanje u Bangladešu pokazalo je da je u neslužbenom gospodarstvu bio visok udjel mladih radnika (47% je bilo mlade od 25 godina starosti); lošiju obrazovnu strukturu zaposlenih nego u formalnoj ekonomiji (31% ispitanika nikada nije išlo u školu u usporedbi sa 2% u formalnoj ekonomiji; 17% ih je pohađalo srednju školu spram 87% u formalnoj; tek svaki stoti je završio srednju školu spram svakoga drugog u formalnoj ekonomiji); većinu zaposlenih činili su muškarci, osim (iznenađujuće) u graditeljstvu, gdje su žene činile petinu zaposlenih.

U Programu PREALC (*Programa para el Empleo en America Latina y el Caribe*) udjel neformalnog sektora u ukupnoj aktivnosti stanovništva imao se utvrditi ispitivanjem domaćinstava. Primijenjena je nešto drugačija definicija neformalnog sektora po kojoj u njega ulaze svi koji rade u poduzećima s manje od četiri zaposlena ili, alternativno, oni koji ostvaruju nižu proizvodnost ili imaju nižu nadnicu od neke utvrđene (uglavnom od minimalne nadnice utvrđene kolektivnim ugovorom). Udjel neformalnog sektora u ukupnoj aktivnosti gradskog pučanstva kretao se od 30,3% u Brazilu i 33,0% u Peruu do 55,0% u Santo Domingu (Dominikanska Republika) i 57,0% u Asuncionu (Paragvaj). Po djelatnostima u cijeloj Južnoj Americi neformalni je sektor najviše ljudi zapošljavao u uslugama, a zatim u trgovini i proizvodnji. Djelatnost usluga imala je visok udjel (više od 40%) u Brazilu, Čileu, Ekvadoru, El Salvadoru i Paragvaju. Proizvodnja je zapošljavala više od 20% svih zaposlenih u neformalnom sektoru u Čileu, Kolumbiji, Ekvadoru i Meksiku, dok je sa 41% svih zaposlenih u neformalnom sektoru u Argentini dominirala trgovina.

Program PREALC, zajedno sa čileanskom službom za zapošljavanje, analizirao je 1988. godine strukturu uličnih prodavača u Santiagu: dvije su trećine bili muškarci, 75% je bilo u dobi od 20 do 44 godine života, a obrazovni stupanj im je bio relativno visok (40% je pohađalo i 14% završilo srednju školu). Ujedno je ustanov-

vljena dobra povezanost službene i neformalne ekonomije, jer trgovinske radnje opskrbljuju robom ulične prodavače s obzirom da oni zalaze u pokrajnje ulice i gradska područja u kojima ne postoji trgovačka mreža. U slučaju policijske racije trgovinske su radnje uličnim prodavačima bile sigurno sklonište.

U ispitivanju motiva rada u neformalnom sektoru, ispitanici u Buenos Airesu (Argentina) naveli su mogućnost veće zarade (35%), želju za samostalnošću (21%), mogućnost boljeg korištenja znanja i sposobnosti (10%) i mogućnost boljeg usklađivanja radnih i obiteljskih obveza (12%), a samo 7% ih je izjavilo da tako rade prisilno zbog nemogućnosti zaposlenja u formalnom sektoru (Lubell, 1991.).

U cijeloj Južnoj Americi u neformalnom sektoru zamjetna je koncentracija mladih i starijih radnika (onih do 25 i iznad 50 godina starosti), žena i imigranata (većinom novopridošlih u zadnjih pet godina). Obrazovna struktura zaposlenih ovdje je osjetno nepovoljnija nego u formalnom sektoru. Prosječni prihod u neformalnom sektoru većinom je niži nego u formalnom (u San Salvadoru - El Salvador, iznosio je tek 38% prosječnog prihoda formalnog sektora). Valja naglasiti da se to u prvom redu odnosi na nestručne radnike, dok ponegdje prosječan prihod stručnih radnika (onih s više od šest godina obrazovanja) u neformalnom sektoru može biti viši nego u formalnom.

8. Siva ekonomija kao društveni "amortizer"

Iako na prvi pogled izgleda nelogično, skrivena legalna ekonomija može imati (i ima) značajnu pozitivnu i poticajnu ulogu u društvenom razvoju. Podsjetimo se samo koliko je stambenih objekata izgrađeno "sam svojim radom" uz pomoć susjeda, prijatelja, rodbine, te plaćenim radom "na crno" i u "fušu". Tako je izgrađeno mnogo objekata koji, s obzirom na platežnu sposobnost vlasnika, zasigurno ne bi bili nikad izgrađeni. Vjerojatno bi društveni troškovi zbrinjavanja takvih ljudi bili mnogo veći od poreza i doprinosa koji kroz ovakvu gradnju nisu plaćeni. Dieter Cassel (1984.) navodi da je neslužbeno gospodarstvo, oslobođeno kontrole i poreznih opterećenja, značajan ekonomski amortizer koji omogućuje da društvene posljedice transformacijskog razdoblja, u prvom redu prijelaza na tržišnu privredu, borbe protiv inflacije ili restrukturiranja gospodarstva, budu mnogo blaže nego što bi bile bez postojanja sive ekonomije. Ujedno, povećana proizvodnja u njoj kao i na taj način ostvaren prihod sigurno omogućava povećanje potražnje i potrošnje u oficijelnoj ekonomiji. I u političkom smislu njezino je značenje veliko jer omogućava podizanje praga tolerancije pučanstva na krive ili pogrešne postupke vlasti.

Gotovo je sigurno da veća nezaposlenost i veći broj stranih radnika potiču rad "na crno" i u "fušu". Strani radnici, izgube li posao i radnu dozvolu ili uđu li nelegalno u zemlju, mogu raditi jedino "na crno". Ali njihov rad može biti potaknut i strukturnim razlozima. Građevinska poduzeća, pogođena recesijom, gotovo sigurno "na crno" zapošljavaju jeftinije strane radnike, što vjerojatno ne mijenja bitno

opseg takvog rada već samo strukturu njegovih radnika. Jeftina strana radna snaga posredno potiče rad "na crno". Novoindustrijalizirane zemlje imaju komparativne prednosti u radnointenzivnim granama poput tekstila ili kože i obuće, pa je jedan od načina da razvijene industrijske zemlje sačuvaju svoje industrije, uz pojačane zaštitne mjere i restrukturiranje gospodarstva te veće zapošljavanje "na crno".

Pojedini istraživači ove pojave često nastoje potvrditi radne hipoteze koje zastupaju različite političke stavove i mišljenja. Ann Witte (1987.) navodi da su mnoga istraživanja sive ekonomije u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji bila poduzeta kao podrška konzervativnoj tvrdnji kako je, za eventualno ublažavanje njezina porasta, nužno ublažiti miješanje vlade u slobodno tržište, sniziti poreze i smanjiti prava iz socijalne skrbi. S druge strane, za lijeve partije u Italiji porast sive ekonomije bio je pouzdan znak korumpiranosti i nezdravog stanja kapitalističkog sustava.

Neplaćeni porezi i "skriveni" viši stupanj ekonomske aktivnosti omogućuju pučanstvu povećanje dohotka. Vjerojatno se manji dio toga dohotka uštedi, a veći se potroši na robu i usluge, djelomično u inozemstvu a djelomično u zemlji. Tako povećana kupnja u zemlji ublažava gubitke nastale zbog neplaćanja poreza iz neevidentiranog rada. Valja ipak primijetiti da evidentirana i neevidentirana ekonomija nisu odvojene željeznom zavjesom. Iako o raspodjeli prihoda iz sive ekonomije nisu provedena veća istraživanja, sigurno je da on nije podjednako raspoređen na sve građane. Može se pretpostaviti da većina ljudi koji rade "na crno" i u "fušu" ostvaruje niže prihode iz redovitog rada i da su poduzeća koja ne evidentiraju ili djelomično evidentiraju poslovanje po svom opsegu ipak manja.

9. Umjesto zaključka: ekonomska politika i siva ekonomija

Siva (skrivena) ekonomija neposredno utječe na prihode od poreza, doprinose za mirovinsko i zdravstveno osiguranje, stupanj ekonomskog blagostanja i strukturu proizvodnje. Poraste li udjel neslužbenoga u ukupnom gospodarstvu, smanjit će se javni prihodi. Neevidentiranje ili djelomično evidentiranje poslovnih aktivnosti u službenim knjigama utječe na smanjivanje naplaćenih poreza, prvenstveno poreza na novostvorenu vrijednost. Naravno, rad "na crno" i u "fušu" najviše pridonosi smanjivanju poreza iz osobnog rada.

Ekonomska politika u odnosu na sivu ekonomiju može poduzeti kratkoročne i dugoročne mjere. *Uobičajene kratkoročne mjere* su pojačana kontrola i ograničavanje tih aktivnosti. Poznato je da ljudi sa simpatijom gledaju na sivu ekonomiju i vjerojatno ne bi značajnije surađivali u njezinu ograničavanju.³ Pogotovo su male mogućnosti ograničenja rada "na crno" i u "fušu" u kojem na razne načine

.....
³ U većini istraživanja ispitanici su bili blagonakloni prema sivoj ekonomiji i smatrali su je "malim grijehom" poput neznatnog prekoračenja, preniske određene, maksimalne brzine vožnje (Smith, 1985.).

sudjeluje velik dio ukupnog pučanstva. Drugačiji pristup jest ozakonjivanje pojedinih oblika toga rada, ako nije u domeni krivičnih djela. Značajan bi se napredak možda mogao ostvariti i pojednostavljenjem sustava obračuna poreza iz prihoda i paušalnog poreza na ostvareni promet malih poduzeća. Jača kontrola i uvođenje zabrana u sivoj ekonomiji gotovo bi sigurno imali suprotan učinak. U tom smislu Zbigniew Landaw (1987.) za Poljsku navodi dva primjera: zabrana privatne trgovine mesom gotovo je odmah potakla nastajanje lanaca mesara i trgovaca koji su se bavili takvom prodajom, a početkom 80-ih godina kada je uvedena zabrana točenja alkoholnih pića prije 13 sati odmah su otvorena nelegalna mjesta gdje se alkohol točio cijele dane (naravno po višim cijenama).⁴

Dugoročan cilj ipak bi trebao biti ublažavanje preduvjeta za skrivenu ekonomiju. Jedna od mogućnosti za to jest promjena poreza. Poznato je da se u razvijenim industrijskim zemljama najveći dio poreza i doprinosa plaća iz obračuna na osobni prihod. Na taj način relativno više poreze plaćaju radnointenzivne djelatnosti koje uglavnom imaju nižu proizvodnost, koriste jednostavnije tehnološke postupke, sastoje se većinom od manjih poduzeća koja su i inače sklonija manipulacijama s poslovnim knjigama (ili su u boljoj mogućnosti da ne evidentiraju svoje poslovanje). Pojedini autori predlažu i promjenu fiskalnog sustava koji bi prenio težište oporezivanja s osobnog prihoda (Frank, 1983.). Glavna namjera njihovih prijedloga nije ograničavanje sive ekonomije, ali bi se time ona vjerojatno usput mogla uspješno realizirati.

Većina autora slaže se da *u tržišnoj privredi*, ako siva ekonomija nema značajnijih negativnih posljedica na tradicionalne mjere ekonomske politike (porast cijena, nezaposlenost, proizvodnost rada i budžet), *prema njoj ne treba poduzimati nikakve posebne mjere*. Nužno je samo utvrditi propuste i poteškoće na strani ponude koji potiču njezino nastajanje i razvoj. Gotovo je sigurno da povećanje poreza i pojačana regulacija onemogućavaju prelazak gospodarskih subjekata s neevidentiranoga na oficijelno tržište i da narušavaju fleksibilnost na tržištu robe i rada. Više autora (na primjer Portes, Castells, Benton, 1989.) navodi da, ako država "zažmiri" na određene oblike izbjegavanja plaćanja poreza i nepoštivanje radne regulative unutar vrlo malih i malih proizvodnih i uslužnih jedinica, dolazi do poticanja zapošljavanja, produktivnosti i povećanja prihoda pučanstva. Ali isto tako veće nepoštivanje zakona znači razbijanje cjelokupnoga društvenog tkiva i podriivanje dugoročno stvaranih dostignuća.

.....
⁴ Čini se da je domišljatost u nezakonitim postupcima gotovo bezgranična. Za vrijeme prvog svjetskog rata u Engleskoj je bila strogo racionirana prodaja i potrošnja većine prehrambenih proizvoda, posebice mesa. Ipak, pojedini mesari su ga imali u izobilju, ispod pulta. Mesar uhvaćen u takvom činu bio je kažnjen velikom novčanom kaznom, a za ponovljeni prekršaj osuđen je na podužu kaznu zatvora. Primjer domišljatosti pokazuje napis iz "National Food Journal" od 24. lipnja 1918. godine u kojemu se navodi slučaj mesara koji je u svoju mesnicu stavio "škrabicu" da bi njegove mušterije svojim "donacijama" participirale u plaćanju buduće kazne.

Literatura

1. Bayar, Ali (1989.): Migrant Women at Atypical Work. Paper prepared for the Conference *Employment in Europe in the 1990s: The Chances for a New Deal*, Torino.
2. Benjamini, Yael ; Maital, Shlomo (1985.): Optimal Tax Evasions and Optimal Tax Evasions Aspects - Behavioral Aspects, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy**. - Heidelberg : Springer Verlag, 245-264.
3. Blades, D. W. (1982.): The Hidden Economy, OECD Economic Outlook. - **Occasional Studies**, Paris, (1982) 2: 28-45.
4. Borsutsky, Dieter (1992.): The Transformation of the Informal Sector in Penang/Malaysia. - **Internationales Asienforum**, 23 (1992) 3-4.
5. Broesterhuizen, G.A.A.M. (1985.): The Unobserved Economy and the National Accounts in the Netherlands : A Sensitivity Analysis, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy**. - Heidelberg : Springer Verlag, 377-391.
6. Buttler, G. (1984.): Schattenwirtschaft - Grenzen der Erfassbarkeit. - Berlin : Deutscher Institut Verlag.
7. Carsen, S. C. (1992.): The Underground Economy : An Introduction, in: **Guide Book to Statistics on the Hidden Economy**. - Geneve : Economic Commission for Europe, Statistical Division ; New York : United Nations, 28-57.
8. Cassel, Dieter (1984.): The Growing Shadow Economy : Implication for Stabilization Policy. - **Intereconomics**, (1984) No.5.
9. Cassel, Dieter ; Caspers, Andreas (1984.): Schattenwirtschaft - eine Wachstumsbranche, Wirtschaftswissenschaftliches Studium, No.1.
10. Cassel, Dieter ; Cichy, Ulrich, (1987.): The Shadow Economy and Economic Policy in East and West : A Comparative System Approach, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 127-146.
11. CEMA (1995.): Dodatni poslovi kućanstava u Hrvatskoj. - Zagreb : CEMA - Centar za istraživanje marketinga, veljača/ožujak 1995.
12. Contini, B. (1979.): Lo sviluppo di un'economia parallela, Edizioni di Comunita. - Milano : Banca Commerciale Italiana.
13. Dallago, Bruno (1987.): The Underground Economy in the West and the East : A Comparative Approach, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 147-163.
14. Dobosiewicz, Zbigniew (1987.): The Role of Unofficial Economy in North African Countries, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 165-174.
15. DZS (1992., 1993., 1994., 1995., 1996., 1997.): Društveni proizvod poljoprivrednih djelatnosti - individualni sektor. - Zagreb : Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
16. DZS (1992.-1998.): Statistički ljetopis Hrvatske. - Zagreb : Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

17. Ericson, Richard (1984): The "Second Economy" and Resource Allocation under Central Planning. - **Journal of Comparative Economics**, 8 (1984) 17: 1-24.
18. Feige, Edgar (1979.): How Big is the Irregular Economy. - **Challenge**, 1 (November-December 1979), pp. 5-13.
19. Feige, Edgar (1987.): The Anatomy of the Underground Economy, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 83-106.
20. Feige, Edgar (1990.): Defining and Estimating Underground and Informal Economies : The New Institutional Economics Approach. - **World Development**, 18 (1990) 7: 989-1002.
21. Feige, Edgar (1997.): Neslužbena gospodarstva u tranziciji : Nepoštivanje propisa i institucionalne promjene. - **Financijska praksa**, Zagreb, 21 (1997) 5-6: 609-623.
22. Fineman, Howard, et al. (1993.): Off the Books - Out of Chair. - **Newsweek**, 71 (1993) 5: 18-19.
23. Frank, M. (1983.): Towards the Adoption of a Progressive Personal Expenditure Tax, A General Outlook. - **Public Finance**, The Hague, 13 (1983) 2: 83-99.
24. Franz, A. (1984.): Schätzungen der hidden economy in Österreich auf der Basis offizieller Statistiken, in: Jiri Skolka (Hrsg.), **Die andere Wirtschaft : Schwarzarbeit and Do-it-yourself in Österreich**. - Wien : Signum, 83-99.
25. Franz, A. (1985.): Quantifizierung der Schattenwirtschaft und amtliche Statistik. - **Quartalshefte der Girozentrale**, (1984) no. 4 ; (1985) no.1.
26. Friedland, Nehemia ; Maital, S. ; Rutenberg, A. (1978.): A Simulation of Income Tax Evasion. - **Journal of Public Economics**, 10 (1978) 1:107-116.
27. Gershuny, Jonathan I. (1979.): The Informal Economy - Its Role in Post-Industrial Society. - **Futures**, 11 (February 1979).
28. Glas, Miroslav (1988.): Razcvet sive ekonomije v sedemdesetih letih - Pogled na razloge in dejanske razmere, v: Miroslav Glas; Stanka Kukar, Marjan Simončič in Ivo Bičanić: **Siva ekonomija v svetu in v Jugoslaviji**. - Ljubljana : Delavna enotnost.
29. Glinkina, Svetlana (1997.): Osobitosti neslužbenog gospodarstva tijekom tranzicije. - **Financijska praksa**, Zagreb, 21 (1997) 5-6: 625-639.
30. Guinsburg, Victor ; Pestieau, Pierre (1987.): L'économie informelle. - Bruxelles : Editions Labor.
31. Grossman, Gregory (1977.): The "Second" Economy of the USSR. - **Problems of Communism**, Moscow, 26 (1977) 5: 25-40.
32. Grossman, Gregory ; Treml, G. Vladimir (1987.): Measuring Hidden Personal Incomes in the USSR, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 285-301.
33. Gutmann, M. Peter (1979.): Statistical Illusions, Mistaken Policies. - **Challenge**, 1 (November-December 1979), pp. 14-17.
34. Gutmann, M. Peter (1985.): The Subterranean Economy, Redux, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy**. - Heidelberg : Springer Verlag, 1-18.

35. Harding, P. ; Jenkins, R. (1989.): The Myth of Hidden Economy, Towards a New Understanding of Informal Economic Activity. - Milton Keynes, Philadelphia, PA : Open University Press.
36. Henry, J. S. (1983.): Non-Compliance with US Tax Law - Evidence of Size, Growth and Composition, in: P. Sawicki (ed.), **Income Tax Compliance Research**. - Washington, DC : American Bar Association.
37. House, William (1984.): Nairobi's Informal Sector : Dynamic Entrepreneurs or Surplus Labor? - **Economic Development and Cultural Change**, Chicago, 32 (January 1984) 2.
38. ILO (1972.): Employment, Incomes and Equality : A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya. - Geneve : International Labour Organization.
39. ILO-Jobs and Skills Programme for Africa (1985.): Informal Sector in Africa. - Adis Abeba : International Labour Organization.
40. Internal Revenue Service (1979., 1980.): Estimates of Income Unreported on Individual Income Tax Returns, Internal Revenue Service : Publication 1104, September 1979, 1980.
41. Isachsen, Arne Jon ; Samuelson, Sven Ove ; Strom, Steinar (1985.): The Behaviour of Tax Evaders, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy**. - Heidelberg : Springer Verlag, 227-244.
42. Jessen, J. ; Siebel, W. ; Siebel-Rebell, C. ; Walther, U.-J. ; Wezrather, I. (1987.): The Informal Works of Industrial Workers : Present Situation, Trends Prognosis and Policy Implication, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 271-282.
43. Joshi, Heather ; Lubell, Harold ; Mouly, Jean (1976.): The Urban Informal Sector - Abidjan, Urban Development and Employment in the Ivory Coast. - Geneve : International Labour Office.
44. Kalaska, Malgorzata ; Witkowski, Janusz (1997.): Neprijavljeni rad. - **Financijska praksa**, Zagreb, 21 (1997) 5-6: 743-766.
45. Kolm, S. C. (1973.): A Note on Optimum Tax Evasion. - **Journal of Public Economics**, 2 (1973) 27: 265-270.
46. Landaw, Zbigniew (1987.): Selected Problems of the Unofficial Economy in Poland, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds.): **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 175-180.
47. Langfeld, Enno (1983.): Die Schattenwirtschaft in der Bundesrepublik Deutschland. - Tübingen : J. C. B. Mohr/Paul Siebeck.
48. Lubell, Harold (1991.): The Informal Sector in the 1980s and 1990s. - Paris : Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development.
49. Mađarević, Saša ; Mikulić Davor (1997.): Mjerenje neslužbenog gospodarstva u poljoprivredi, industriji i trgovini. - **Financijska praksa**, Zagreb, 21 (1997) 1-2: 217-230.
50. Merrick, W. Thomas (1976.): Employment Earning in the Informal Sector in Brazil : The Case of Belo Horizonte. - **The Journal of Developing Areas**, April 1976.

51. Neubauer, H. (1984.): Schwarzarbeit und Eigenleistung in der Österreichischen Bauwirtschaft, in: Jiri Skolka (Hrsg.), **Die andere Wirtschaft : Schwarzarbeit and Do-it-yourself in Österreich.** - Wien : Signum, 131-160.
52. Nihan, Georges ; Demol, Eric ; Jondoh, Comlavi (1979.): The Modern Informal Sector in Lome. - **International Labour Review**, Geneve, 118 (1979) 5: 546-562.
53. O'Hearn, Dennis (1980.): The Consumer Second Economy. - **Soviet Studies**, 32 (1980) 2: 218-243.
54. Parker, P. (1984.): Improved Adjustments for Misreporting of Tax Return Information Used to Estimate the National Income and Product Accounts. - **Survey of Current Business**, June 1984.
55. Pestieau, Pierre (1985.): Belgium's Irregular Economy, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy.** - Heidelberg : Springer Verlag, 144-159.
56. Portela, J. T. ; Arango, C. V. (1983.): La Economia Irregular. - Barcelona : Generalitat de Catalunya.
57. Portes, Alejandro ; Castells, Manuel ; Benton, Lauren A. (eds.) (1989.): The Informal Economy : A Studies in Advanced and Less Developed Countries. - Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press.
58. Portes, Alejandro (1994.): The Informal Economy and its Paradox, in: Neil J. Smelser and R. Swedberg (eds.), **The Handbook of Economic Sociology.** - Princeton, NJ : Princeton University Press.
59. Roberts, R. Bryan (1989.): Employment Structure, Life Cycle and Life Chances : Formal and Informal Sectors, in: Alejandro Portes, Manuel Castells and Lauren A. Benton (eds.), **The Informal Economy : Studies in Advanced and Less Advanced Countries.** - Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press.
60. Rose, R. (1983.): Getting by in the Three Economies : The Resources of the Official, Unofficial and Domestic Economies. - Strathclyde : University of Strathclyde.
61. Samorodov, Aleksander (1991.): Labour Market Problems and Developments in the Republics, in: Guy Standing (ed.), In Search of Flexibility : **The New Soviet Labour Market.** - Geneve : International Labour Office.
62. Sauvy, Alfred (1984.): Le travail noir & L'économie de demain. - Paris : Calmann-Levy.
63. Sethuraman, S. V. (1981.): The Urban Informal Sector in Developing Countries : Employment, Poverty and Environment. - Geneve : International Labour Office.
64. Shelley, L. I. (1983.): Law and the Soviet Second Economy. - **Research in Law, Deviance and Social Control**, 5 (1983) 34: 3-24.
65. Shelley, L. I. (1990.), The Second Economy in the Soviet Union, in: Maria Loš (ed.), **The Second Economy in Marxist States.** - Hong Kong : Macmillan.
66. Skolka, Jiri (1987.): A Few Facts about the Hidden Economy, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy.** - Gower : Andershot, 35-60.

67. Smith, D. James (1982.): The Measuring of Selected Income Flows in Informal Markets, Report for The Internal Revenue Services, No. TIR81-28, April 1982.
68. Smith, D. James (1985.): Market Motives in the Informal Economy, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy**. - Heidelberg : Springer Verlag, 161-177.
69. Smith, S. ; Wied-Nebbeling, S. (1986.): The Shadow Economy in Britain and Germany. - London : Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Society.
70. Smithies, Edward (1984.): The Black Economy in England since 1914. - Atlantic Highlands, New Jersey : Gill & Macmillan Humanities Press.
71. Standing, Guy (1991.): Introduction, in: Guy Standing (ed.), **In Search of Flexibility : The New Soviet Labour Market**. - Geneve : International Labour Office.
72. Sweezy, Paul M. (1980.): Post-Revolutionary Society. - **Monthly Review**, New York, 118 (1980) 1: 45-61.
73. Szita, Eva (1987.): New Types of Entrepreneurial and Organizational Forms in the Hungarian Economy, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.): **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 181-193.
74. Tanzi, Vito (ed.) (1982.): The Underground Economy in the United States and Abroad. - Lexington, Massachusetts : Lexington Books, D.C. Heath and Co.
75. Tanzi, Vito (1983.): The Underground Economy, The Causes and Consequences of this Worldwide Phenomenon. - **Finance and Development**, 20 (December 1983): 10-13.
76. UN (1996.): System of National Accounts 1993. - New York : United Nations.
77. US Department of the Treasury, The Internal Revenue Services (1983.): Income Tax Compliance Research : Estimates for 1979-1981. - Washington DC : US Department of the Treasury.
78. Weck-Hannemann H. ; Frey, B. S. (1985.): Measuring the Shadow Economy : The Case of Switzerland, in: Wulf Gaertner and Alois Wenig (eds.), **The Economics of the Shadow Economy**. - Heidelberg : Springer Verlag, 76-104.
79. Wiles, Peter (1987.): The Second Economy, Its Definitional Problem, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.): **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 21-33.
80. Witte, D. Ann (1987.): The Nature and Extend of Unrecorded Activity : A Survey Concentrating on Recent US Research, in: S. Alessandrini and B. Dallago (eds.), **The Unofficial Economy**. - Gower : Andershot, 61-82.
81. West, Harry (1987.): Fraud, The Growth Industry. - London : British Institute of Management and Kogan Page.
82. Willard, J.-C. (1992.): The Underground Economy in National Account, in: **Guide Book to Statistics on the Hidden Economy**. - Geneve : Economic Commission for Europe, Statistical Division ; New York : United Nations, 79-103.

Predrag Bejaković

Institute of Public Finance, Zagreb, Croatia

Black (Hidden) Economy in Rural Areas and Agriculture

Summary

In economic literature black (hidden, informal) economy encompasses production that is formally legal, but a particular, one or more members of the production chain try to conceal it from public authorities in order to avoid taxes and similar charges; then, a production of illegal goods and services, and various kinds of concealed income. The first component, unreported legal economy usually has the largest share in hidden economy and is more often examined in scientific researches. Informal economy is present in all societies irrespective of their dominant social and political system. Nevertheless, there are considerable differences in the scope and form that informal economy may assume in each society.

This paper estimates the size and the role of the black economy in planned societies, in former Yugoslavia and Croatia, in developed industrial countries and in developing countries with special accent on informal economy in rural areas and agriculture. The author's analysis of the results of accomplished and published researches evidenced and gave interpretation of apparently surprising finding: among the wage earners in agriculture there is proportionally the largest participation of those working on "cash-in-hand" basis. Given the fact that these are a part time season jobs, the number of unregistered workers amounts to one third. Particularly attentively the author displayed the results of more important researches in black economy in Croatia thus enabling the readers to evaluate theoretical foundation and applied methodology in critical manner. In this part of the work a method of evaluation the newly created/made values in the informal part of Croatian agriculture belonging to peasant's households is emphasized.

The author also writes about the possible future of black economy, and considering the future tendencies in post-socialist countries, i.e. countries in transition, he points at decisive obstacles to such endeavours. The paper ends with analysis of economic, social and political role of informal (black) economy and of the economic policy efficiency and range in its regulation.

Key words: black economy, countries in transition, economic policy, hidden and clandestine work.

Received on: 27th August 1998

Accepted on: 25th June 1999

Predrag Bejaković

Institut de Finances publiques, Zagreb, Croatie

L'économie souterraine (dissimulée) en milieu rural et dans l'agriculture

Résumé

Dans les ouvrages d'économie, l'économie souterraine (dissimulée, informelle) englobe la production qui est légale en elle-même, mais dont certains, un ou plusieurs membres de la chaîne de production, s'efforcent de la dissimuler aux corps officiels, afin d'éviter de payer des impôts ou autres obligations; ensuite elle englobe la production de marchandises ou services illégaux et, enfin, diverses formes de revenus dissimulés. La première catégorie, l'économie légale non déclarée, a généralement la plus grande part dans l'économie souterraine et elle fait, le plus souvent, l'objet d'analyses scientifiques. L'économie dissimulée est présente dans toutes les sociétés, quel que soit le système social et politique, mais il existe entre certaines sociétés d'importantes différences dans sa forme et son ampleur.

Dans cette revue est considérée, en mettant particulièrement l'accent sur le milieu rural et l'agriculture, l'importance de l'économie souterraine dans l'économie planifiée, en ex-Yougoslavie et en Croatie, dans les économies de marché et dans les pays en développement. Par une analyse des résultats des recherches effectuées et publiées, l'auteur a démontré et expliqué un résultat étonnant, à première vue: parmi les travailleurs agricoles, la plus grande partie sont, proportionnellement, des travailleurs au noir, et, en raison de la nature saisonnière des travaux, ils représentent un tiers de la main-d'oeuvre. L'auteur a présenté, avec une attention particulière, les résultats des recherches plus importantes sur l'économie souterraine en Croatie, permettant ainsi aux lecteurs d'émettre leur opinion critique quant au bien-fondé théorique et à la méthodologie appliquée. Dans cette partie se distingue la méthode de jugement des valeurs nouvellement créées dans la partie informelle de l'agriculture croate relevant des exploitations agricoles familiales.

L'auteur écrit aussi sur l'avenir possible de l'économie dissimulée et, en étudiant les tendances futures dans les pays post-socialistes, c'est-à-dire dans les pays en transition, il signale les difficultés inévitables d'un tel effort. Puis il termine son exposé par un examen de l'importance politique, sociale et économique de l'économie dissimulée et de l'efficacité et de la portée de la politique économique dans sa régulation.

Mots clé: économie souterraine (dissimulée), pays en transition, politique économique, travail au noir.

Reçu: le 27 août 1998

Accepté: le 25 juin 1999